

آثار عفو و گذشت بر فضای عاطفی خانواده از منظر آیات و روایات

محققین: فرشته جوادی منش و سمیه اربابی زاد

تأثیر گذشت بر روابط عاطفی زوجین

با توجه به اینکه انسانها دارای روحیات و رفتارهای متفاوتی هستند طبیعتاً در تعامل با یکدیگر نیز اختلاف نظر خواهند داشت. با در نظر گرفتن این نکته اینکه زن و مرد علاوه بر تفاوت های جسمی و فیزیولوژی دارای تفاوت های روحی و عاطفی هستند، طبیعتاً در زندگی مشترک به اختلافات برخورد می کنند.

همسر عاقل «کسی است که گذشت و بردباری دارد و با بهانه های کوچک و جزئی زندگی را متلاشی نمی سازد» (امینی، ۱۳۸۷: ۱۰۲). از دیدگاه قرآن کریم عفو و گذشت زن و مرد زمان موجب از بین رفتن اختلافات و آکنده شدن فضای خانواده از مهر و محبت می گردد که ناشی از دو راهبرد مودت و رحمت باشد. «و من آیاته ان خلق ...» (روم: ۲۱). و از نشانه های او اینکه از (فوغ) خودتان همسران برای شما آفرید تا بدان ها آرام گیرید و میانتان دوستی و رحمت نهاد، آری در این [نعمت] برای مردمی که می اندیشند قطعاً نشانه هایی است. مودت مدنظر قرآن که موجب تحکیم خانواده می شود با محبت و احساس عاطفی، اندکی تفاوت دارد. به این معنی که مودت شامل احساس و محبت آمیزی است که جنبه بروز فرصت عملی نشان دادن عشق و علاقه به همسر را فراهم می کند. (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۲۵۰). و از خودگذشتگی و عفو در رحمت نسبت به مودت از جنبه تکامل و درجه و جوی بیشتری برخوردار است. به نظر می رسد زمانی که زوجین به هم علاقه بیشتری دارند و درگیر تعامل و روابط عاشقانه بسیار قوی و محکمی هستند اختلاف کمتری پیش آید زیرا بنابر روایت پیامبر اکرم(ص) این

مودت مانند حبل المتین است که رشته های آن به صورت محکم در هم پیچیده و تنیده شده اند. طبیعتاً در این دوران گذشت، جزء لاینفک این علاقه و محبت عملی است.

اما رحمتی که مدنظر قرآن است محل تجلی گذشت و ایثار و از خود گذشتگی است. در اصطلاح، رحمت فراتر از دوستی است؛ بلکه فداکاری و از خودگذشتگی از لوازم آن است. با این دیدگاه مودت سرچشمه محبت و رحمت، کمال مودت است. به عبارت دیگر مودت دو سویه است ولی رحمت، یک جانبه و ایثارگرایانه است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷: ۲۹۳).

البته باید به این نکته نیز توجه نمود که گذشت تنها در قبال خطاها و اشتباهات تعبیر نمی شود و گاهی می توان با گذشت از خواسته های مالی و یا مطالبه ای بزرگ که در توان همسر نیست این گذشت را به اثبات رساند و فرصت داد تا در شرایطی بهتر این خواسته تحقق پیدا کند.

نکته دیگری که در این باب شایان ذکر است این است که بنابراینچه ذکر شده درک و رسیدن به مودت در جهت (به عنوان اصلی ترین مصادیق گذشت) در زندگی زوجین از کانال ایمان زوجین و تفکر و اندیشه کردن در باب آیات الهی به دست می آید و گذشت زوجین باید همراه با عشق و دوست داشتن و مودت و رحمت باشد. بنابراین مرد و زن اگر دوستانه و از روی معرفت، راه عفو و گذشت را در پیش گیرند و برای این حقیقت ملکوتی مدتی کوتاه تمرین کنند، پس از اندک زمانی به این صفت ملکوتی آراسته می شوند. (روحی، ۱۳۹۲: ۷۴).

اگر زن و مرد بخواهند یک زندگی خوب داشته باشند، باید خطاها و اشتباهات یکدیگر را اغماض کنند و نسبت به هم عفو و گذشت داشته باشند. عفو و گذشت یک خصلت خیلی خوب است که هر کس آن را داشته باشد، انسان موفق می باشد و در زندگی پیشرفت می کند. اگر مرد از زنش خطایی می بیند، باید با مردانگی، گذشت کند و نادیده بگیرد و زن هم، اگر از مردش اشتباهی سر زد، غمض و؟؟

و چشم پوشی کند. این یکی از راه های ایجاد مهر و علاقه بین دل ها می باشد. این صفت خوب و حمیده عفو و گذشت و بخشش را ما در انسان های خوب و به خصوص در زندگی معصومین (ع) به نحو چشمگیری می بینیم.

در خانه اگر یکی از دو همسر، کار خطایی مرتکب شد که در واقع نمی بایست آن کار را می کرد، آن دیگری با این که قدرت دارد و می تواند او را تنبیه کند، این کار را نکند، بلکه در عوض، او را ببخشد و کار او را به حساب نیاورد. این خیلی کار خوبی می باشد و مورد رضای خداوند بزرگ می باشد.

حضرت علی(ع) در این رابطه می فرماید: «هنگامی که قدرت و توانایی دارید، عفو کنید و ببخشید، همانا به درستی که شکر کردن قدرت و نیرویی که خداوند به شما عطا فرموده است، عفو و بخشش است.» (سفینه البحار، ج ۲: ۲۰۸)

وجود عفو و چشم پوشی از خطای یکدیگر، به طور حتم، زندگی را شیرین و با نشاط می کند. پس زن و مرد، هر دو هرگاه با اشتباهات و خطاهای یکدیگر رو به رو شدند، شعله های پر فروغ رأفت و عفو از قلب هایشان زمانه بکشید و خطاها را بسوزاند تا اثری از آنها به جای نماند و بذر عشق، محبت و گذشت در کانون خانواده جوانه بزند و در سایه عفو و رحمت زندگی گرم، سراسر شور و حال و با معنویت داشته باشند.

در دیدگاه اسلامی عفو و بخشش و گذشت زن در حق شوهر علاوه براینکه موجب تحکیم بنیان خانواده می شود، پاداش اخروی نیز به همراه دارد. در برخی روایات آمده است که عذاب قبر از سه دسته از زنان برداشته شده و آنان با حضرت فاطمه (س) محشور می شوند. یک دسته از آنان کسانی هستند که در برابر بداخلاق شوهرانشان از خود صبر و گذشت نشان می دهند. در پایان این حدیث آمده: «یعطی الله کل واحد منهن ثواب الف شهید و یکتب لکن واحد مفهن عباده سنه» (عاملی،

۱۴۰۹ هـ: ۲۸۵) یعنی خداوند به هریک از این سه دسته از زنان به خاطر گذشت و بردباری ثواب

هزار شهید را می دهد، و برای هریک از آنان ثواب یک سال عبادت در نامه عملشان نوشته می شود.

نقش مادری نیز برای زن مسئولیت های زیادی به همراه دارد، به دلیل اینکه مادر از نگاه فرزند مظهر مهربانی و عطوفت است دل بستگی بیشتری به وی دارد و همواره او را به عنوان الگوی تربیتی خویش بر می گزیند. مادر هنگام تربیت فرزند باید با گذشت و مهربانی بیشتری در مورد آنان رفتار کند و به این نکته توجه داشته باشد که فرزندان نباید عین خواسته آنان عمل و رفتار کنند زیرا از دیدگاه اسلامی تفاوت بین دو نسل (فرزندان و والدین) مورد اهتمام بزرگان دین بوده و همواره بر این نکته تاکید شده که هنگام تربیت فرزند به این تفاوت دقت شود و با گذشت و مهربانی با آنان رفتار شود.

حضرت علی (ع) در این باب فرموده اند: «لا تقسروا اولادکم علی آدائکم؛ فانهم مخلوقون لزمان غیر زمانکم» آداب و رسوم خود را به فرزندان تحمیل نکنید؛ زیرا آنان برای زمانی غیر از زمان شما آفریده شده اند (ابن ابی الحدید، بی تا: ۱۰۲)

این رفتار در واقع نوعی شخصیت قائل شدن برای فرزندان است با استفاده از این نوع رفتار که آمیخته با گذشت است هم در ارزش کار مثبت فرزندان در نظر گرفته می شود و بهتر جذب می شوند و هم خالصانه تر تلاش و تحرک خود را در خدمت اهداف و ایده های متعالی و تحکیم خانواده قرار می دهند. (محدثی، ۱۳۸۰: ۴۷)

تجلی دیگر گذشت مادران در ارتباط با فرزندان را می توان در نوع رفتار محبت آمیز و پر از بخشش و گذشت آنان با پدران یافت زیرا بهترین نوع دعوت به خیر و نیکی در تعالیم دعوت عملی است نقش دعوت عملی در سازندگی فرد و جامعه، بسیار مهم و موثر است، تا آنجا که حضرت صادق (ع): «کونوا دعاه الناس بغیر الاتسکم» [با غیر زبان هایتان مردم را دعوت کنید] (مکینی، ۱۳۶۵: ۷۸) و هنگامی که

مادران عملاً در رفتارشان گذشت را به فرزندان می‌آموزند به آنان کمک می‌کنند تا به بلوغ شخصیتی رسیده و این رفتارها را در زندگی شخصی و اجتماعی آینده خودشان به کار گیرند.

خانواده ای که در آن تمامی اعضای خانواده نقش خود را به خوبی ایفا می‌کنند و به صبر و بردباری و گذشت آراسته اند در راه رسیدن به کمال و تعالی پیشتاز هستند. در این میان نقش زن به عنوان همسر وفادار به عنوان مظهر عطوفت، مهربانی، پاکی ... می‌تواند در تحکیم بنیان خانواده نقش بسیار مهمی داشته باشد.

طبیعتاً زنان به دلیل روحیه لطیفی که دارند مزین تر از دیگران به روحیه گذشت هستند زیرا «مرد او را کانون مهر و عطوفت می‌داند و به همین دلیل، تمام رازهای مگوی خویش را با او در میان می‌گذارد. او آینه خودش را که گاه در بیرون از خانه و در برخورد با تلخی‌ها و درشتی‌ها تیره می‌شود با روح لطیف همسرش صیقل می‌دهد» (روحی، ۱۳۷۲: ۷۰)

و این امر به نوبه خود می‌تواند تاثیر به‌سزایی در تحکیم خانواده داشته باشد. همچنین زن هنگامی که نقش تربیتی را به عهده می‌گیرد، نقش او باید با نقش سرپرستی پدر هماهنگ باشد. اگر زن بخواهد مادری خود را درست انجام بدهد، باید همسری مقوم بر مادری باشد گذشت زن به عنوان همسر شامل مواردی از قبیل گذشت و چشم‌پوشی از خواسته‌های دشوار، سازگاری اقتصادی و تمکین در همسر است.

یکی از موضوع‌های مهمی که از ابتدای زندگی مشترک، بنیان خانواده را تهدید می‌کند نبود گذشت در مسائل اقتصادی و حاکمیت روح تجملگرایی و رقابت مادی است. لذا شایسته است زنان خانه دار در مدیریت امور خانه از خرج‌های غیرلازم و تشریفاتی بپرهیزند و با گذشت و مهربانی، امور خانه را بر محور قناعت بچرخانند. آنان در صورت مزین شدن به گذشت اقتصادی، احساس رضایت و بی‌نیازی

خواهند کرد و محیطی سرشار از صفا و صمیمیت را ایجاد می کنند که خود و همسرشان از آن لذت می برند.

پیامبر اسلام در این زمینه فرمود: « هر زن که با شوهرش سازگار نباشد و او را به چیزهایی وادار کند که بیش از توانایی اوست، اعمالش به درگاه خدا پذیرفته نمی شود و در قیامت به غضب پروردگار جهان گرفتار می آید» (مجلسی، ج ۱۰۳ : ۲۲۴

امروزه جامعه ما بیش از پیش به این نوع گذشت و سازگاری نیازمند است زیرا افراد طبقه پایین با مشاهده و لخرجی های ثروتمندان خود را دام مصرف غیر منطقی گرفتار می کنند و مصرف را نوعی منزلت اجتماعی می پردازند.

چشم و همچشمی سبب می شود فرد مانند افراد فامیل، همسایه یا دوست یک لباس مجرد که نیاز واقعی به آن ندارد یا مراسم ازدواج و مهمانی دوستانه خود را طبق عادت طبقه ثروتمند برگزار کند. مردان گاه به واسطه سختی هایی که در بیرون از خانه متحمل می شوند خسته و کم حوصله می شوند، در این مورد شایسته است همسر با گذشت و مهربانی به آرامش، دفع و اصلاح خستگی و کم حوصلگی شوهرانشان پردازند. این عفو و گذشت به اندازه ای مهم است که قرآن کریم، اجر عفو کننده را بر خود می داند.

از خودگذشتگی و بردباری پدر یک خانواده در ارتباط با دیگر اعضای خانواده بسیار حائز اهمیت است و آراستگی پدر به این ویژگی نقش مهمی در تحکیم کانون خانواده ایفا می کند به ویژه که فرزندان معمولاً از رفتار والدین خود تقلید کرده و بسیاری از رذایل و فضایل اخلاقی را از آنان می آموزند.

به عبارت دیگر نخستین کسانی که کودک از آنان درس می آموزند و بسیاری از غرایز و روحیات وی در ارتباط با آنان شکل می گیرد، والدین هستند. پدر و مادر در ارتباط با فرزند اولین بذر رشد فردی و شخصیت کودک به حساب می آیند و مهم ترین و سنگین ترین رسالت والدین تربیت درست فرزند و تامین نیازهای روحی، عاطفی، اخلاقی و اجتماعی وی است که هرکدام به تناسب نقش پذیر یا مادر و وظایف برعهده دارند.

پدر در خانواده از نظر کودک دارد به طوری که بسیاری از رفتارهای پدر، مستقیم و غیر مستقیم در وجود کودک منعکس می شوند. (وزیر، ۱۳۸۱: ۵۶۷). لذا آراستگی به صنعت گذشت می تواند تاثیر مهمی در روحیه فرزندان داشته باشد و چگونگی مشارکت و هماهنگی پدر و مادر در امر تربیت کودک تاثیر مستقیم داشته و در واقع پدر، مکمل نقش تربیتی مادر نیز هست.

در روایات اسلامی، اولین قدم در تجلی و عفو و گذشت پدر نسبت به فرزند در رفتارها و کردارهای او با همسر (مادر فرزند) تجلی پیدا می کند بدین معنی که وقتی پدر در رابط خانوادگی با اعضای خانواده به ویژه همسرش با گذشت و عطفوت برخورد کند این رفتار او برای فرزندش به عنوان یک الگو ثبت می شود و چه بسا این رفتار پدر در تشکیل و تامین امنیت اخلاقی عاطفی فرزندان تاثیر بسزایی داشته باشد.

پیامبر(ص) در زمینه رفتار مناسب پدر با همسر و رابطه آن با فرزندان فرموده اند: « از حقوق فرزند بر پدر خود آن است که مادر وی را احترام و اکرام نماید» (کلینی، ۱۳۶: ۴۹).

از آنجایی که از نظر فرزند، در مظهر عطفوت و مهربانی و پدر مظهر اقتدار و حمایت است، هنگام مشاهده عطفوت و مهربانی و با گذشت پدر، یک الگوی التقاطی در قدرت و گذشت در ذهنش پدید می آید که در آینده می تواند تاثیر مثبت و مهمی در شخصیت فرزند داشته باشد زیرا «چنین محیط های

گرمی، بهشت دنیوی برای فرزندان نیز خواهد بود و طعم شیرین زندگی را به آنان خواهد چشانند» (محدثی، ۱۳۸۰: ۱۲) و این امر به نوبه خود در تحکیم خانواده نیز حائز اهمیت است.

اصل تغافل و گذشت نیز از مصادیق رفتار کریمانه با فرزند است. از دیدگاه اسلامی و روایات ائمه گاهی پدر باید خود را به غلظت بزنند و با گذشت و بخشش جوری وانمود کند که خدعه و فریب خورده است چنانچه علی (ع) می فرماید: «الکریم یتغافل و ینخدع» (کریم کسی است که خود را به غفلت می زند و ظاهراً فریب می خورد) (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴).

با عنایت به این مساله که بهترین و زیباترین ویژگی مرد در رابطه با خانواده و فرزندان گذشت و تغافل است، می توان به اهمیت گذشت پدر و رابطه آن با تحکیم بنیان خانواد پی برد. البته این مطلب از دو حدیث نورانی امام علی (ع) نیز فهمیده می شود؛ ایشان فرمودند: «لا عقل کالتحافل لا حلم کالتغافل» (هیچ عقلی مانند خود را به نادانی زدن نیست هیچ حلمی مثل خود را به غفلت زدن نیست) (ابن شرقیه، ۱۳۷۶: ۵۳۱) و فرمودند: « جمال الرجل حلمه» (جمال مرد حلم و بردباری اوست) (آمدی، ۱۳۷۹).

در میان اهمیت گذشت و تغافل همین بس که آن حضرت از گذشت به عنوان شریف ترین اخلاق کریم نیز یاد کرده است. «اشرف اخلاق الکریم تغافله عما یعلم» (شریف ترین اخلاق انسان کریم کثرت و زیادی تغافل او از چیزی است که می داند). (انصاریان، ۱۳۸۰: ۲۴۷) تاکید بر کثرت تغافل و گذشت نشان دهنده اهمیت آن در دیدگاه اسلامی است چون ممکن است والدین چند مورد از تخلفات فرزندشان را مشاهده کنند و خود را به غفلت بزنند ولی با تکرار آن از کوره در روند و عصبانی شوند و موارد قبلی را هم بازگو کنند.

البته تغافل در مواردی است که فرزند متوجه نشود که والدین خطایش را فهمیده اند و اگر متوجه شود این یک نوع بی تفاوتی پدر و مادر در مقابل اشتباه فرزندشان تلقی می شود و گناهش عادی جلوه

می کند به طور مثال فرزندی در مقابل پدرش به مادرش توهین می کند و این پدر سکوت کرده و عکس العملی نشان نمی دهد. این سکوت نه تنها گذشت و تغافل نیست بلکه باعث جری شدن فرزند در این عمل قبیح و زشت می شود. باید به این نکته توجه کرد که امر و نهی های فراوان از ناحیه والدین باعث می شود تا کودکان و نوجوانان فراری و سرکش باز آیند. البته ایثار و گذشت به این معنی نیست که به آنان آزادی مطلق داد و هیچ گونه نظارت و ارشاد و هدایتی در کار نباشد، زیرا این امر آنان را جسورتر و بی اعتنا نسبت به مسائل بار می آورد. لذا باید راهی میانه در کنار ایثار و گذشت برگزید.

تأثیر گذشت بر روابط عاطفی در بین فرزندان

با اینکه در اندیشه ها و ایدئولوژی اسلامی تاکید فراوانی بر گذشت و تاثیر آن در تحکیم کانون خانواده بیان شده است و بی شترین تجلی و بار گذشت در خانواده بر عهده پدر و مادر به عنوان والدین وهمسر است، ولی صبر و گذشت فرزندان نیز در این میان مهم است. اندیشه اسلامی نه تنها از این قضیه غافل نشده است بلکه سفارشات کاربردی و سازنده ای در کلام بزرگان دین بیان شده است.

رابطه میان فرزندان یک خانواده، رابطه ای حساس است. عاطفه ای که میان والدین و فرزندان وجود دارد، در رابطه خواهری و برادری ظریف تر می شود. از سوی دیگر، خواهران و برادران به اندازه ای که پدر و مادر با فرزندان مدارا می کنند، با یکدیگر مدارا نمی کنند؛ به همین دلیل، اصطکاک و برخورد سلیقه ها و اراده ها میان آنها بیشتر است و همین مطلب بر ضرورت آراستگی به صفت گذشت و ایثار می افزاید.

بنابراین فرزندان باید به جایگاه برادر یا خواهر بزرگ تر از خود در خانواده واقف شوند و در رفتار ما برادر یا خواهر بزرگ خود را همانند پدر و مادر خویش رفتار کنند.

پیامبر سلام (ص) در نهج الفصاحه می فرمایند: «حق برادر بزرگ بر برادرهای کوچک مانند حق پدر فرزند است.» (پاینده، بی تا: ۲۸)

والدین باید در تربیت فرزندان به آنها احترام گذاشتن به حریم خصوصی خواهر و برادر را یاد بدهند. این حریم خصوص به ویژه در نوجوانی و دوران بلوغ اهمیت بیشتری پیدا می کند. آنها باید یاد بگیرند گاهی اجازه دخالت و کنجکاوی در برخی مسائل یکدیگر را ندارند و در صورت بروز هرگونه مشکل با گذشت و به کمک والدین این مشکل را حل کنند تا خانواده ای قوی و مستحکم داشته باشند.

حق برادران و خواهران نسبت به یکدیگر در قرآن کریم بارها سفارش شده است.

و از قطع رحم اکیداً نهی نموده «و یقطیعون ما امرالله به ان یوصل و یفسدون فی الارض اولئک هم الخاسرون» (بقره: ۲۷). برادر و خواهر بعد از پدر و مادر و فرزند، نزدیکترین خویشاوندان می باشد و رابطه اجتماعی در میان آنان طبیعی و از سایر رابطه ها استوارتر و ریشه دار تر است. وظیفه برادران و خواهران است که اتصال نسبی خود را ترک نکنند و به تعاون پرداخته تا آنجا که ممکن است با گذشت و مهربان به هم دیگر یاری می دهند و در روز نیامندی از همدیگر دستگیری کنند، بزرگ توان نسبت به کوچکتران مهربان و دل سوز باشند، کوچکتران نیز نسبت به بزرگان احترام نمایند.

حق والدین بر اولاد این است که انسان پدر و مادر را از خود نیاز دارد و در روز پیری و ناتوانی، با توانایی خود از ایشان دست گیری کند. در دیدگاه اسلامی پس از توحید خدای متعال که اولین وظیفه انسان است. دومین وظیفه شخص، نیکی به پدر و مادر است: «و قضی ربک الا تعبدوا الا اياه و بالوالدین احساناً؛ خدای تو فرمان داده است که خدایی را جز او نپرستید و بر والدین نیکویی کنید.» (اسرا: ۲۳). به موجب وظیفه ای که در اسلام مقرر شده فرزند حق ندارد به هیچ وجه پدر و مادر خود را خوار بشمارد یا کاری انجام دهد که موجب رنجش ایشان شود و باید پیوسته از پدر و مادر احترام

نموده و نسبت به آنان فروتنی کرده و از احسان و نیکویی، مخصوصاً در موقع نیازمندی ایشان، مضایقه نکند ولی باید دانست که رضایت ایشان فقط در مستحبات و مباحات است و در واجبات، مراعات رضایت آنان لازم نیست.

والدین باید از خطاهای فرزندان بگذارند تا آنها یاد بگیرند باید از خطای هم بگذرند. گذشت و بخشش آموختنی است و والدین باید با گذشت نشان دهند که همواره آماده بخشش هستند و در واقع آن را به فرزندان یاد می دهند. امیرالمومنین (ع) نیز وظایفی برای فرزند بر شمرده اند که مهم ترین آنها این است که فرزند، پدر و مادرش را در هر چیز مگر در نافرمانی از خداوند سبحان اطاعت و پیروی کند: « فحق الوالد علی الولد ان یطیعه فی کل شیء الا فی معصیه الله سبحانه» (حق پدر و مادر بر فرزند این است که والدین را جز در معصیت الهی اطاعت کند)، (نهج البلاغه: حکمت ۳۹۶).

نتیجه گیری

در پاسخ به سوال از منظر آیات و روایات عفو و گذشت چه آثاری بر فضای عاطفی - خانواده دارد؟ سه دیدگاه مطرح گردیده- در دیدگاه نخست به آثار گذشت بر فضای عاطفی خانواده اشاره شده است.

در دیدگاه دوم به تاثیر گذشت بر روابط عاطفی زوجین اشاره شده است.

و در دیدگاه سوم به تاثیر گذشت بر روابط عاطفی بین فرزندان اشاره شده است. آنچه در مباحث می

توان نتیجه گرفت این است که :

عفو و گذشت زن و مرد زمانی موجب از بین رفتن اختلافات و آکنده شدن فضای خانواده از مهر و محبت می گردد که ناشی از دو راهبرد مودت و رحمت باشد.

والدین باید از خطاهای فرزندان بگذرند تا آنها یاد بگیرند باید از خطای هم بگذرند. گذشت و بخشش آموختنی است و والدین باید با گذشت نشان دهند که همواره آماده بخشش هستند و در واقع آن را به فرزندان یاد می دهند.

فهرست منابع

*قرآن

*نهج البلاغه

۱. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، چاپ ۳، ۱۴۱۴ ق
۲. امینی، ابراهیم، انتخاب همسر، چاپ ۸، تهران، ۱۳۸۷
۳. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، ج ۱۱: ۴۵۲
۴. جوادی آملی، عبدالله، جامعه در قرآن: ۶۸
۵. حکیم، سیدمحمدباقر، علوم قرآنی، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۸
۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمدع المفردات فی غریب القرآن، چاپ اول، ج ۱: ۴۸۶
۷. روحی، زهرا، تحکیم خانواده و راه های تقویت آن، چاپ ۴، ۱۳۹۲: ۱۲۹، ۱۰۹
۸. ساهولل، گلینینگ، جامعه شناسی، چاپ اول، تهران، بی تا: ۲۲۶
۹. طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان، چاپ ۵، ۱۴۱۷ ق
۱۰. عروس حویزی، عبدعلی بن جمعه، نورالثقلین، ج ۶: ۶۳۷
۱۱. فاخری، اخلاق در خانواده، ج ۲: ۵۶
۱۲. قائمی، علی، نظام حیات خانواده در اسلام، چاپ ۶، تهران، ۱۳۷۵: ۲۰
۱۳. کلینی، محمدبن یعقوب بن اسحاق، کافی، تهران، بی جا، ۱۴۰۷ ق
۱۴. لوایی نژاد، شکوه، مشاوره ازدواج و خانواده، درمانی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۶: ۳۶
۱۵. لیثی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم: ۲۹۴
۱۶. مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن: ۱۳۸

۱۷. مظاهری، حسین، خانواده در اسلام، قم، چاپ ۵، ۱۲۶۹ ق: ۱۳۳
۱۸. مقری فیومی، احمد بن محمد، مصباح المنیر، قم، بی جا، ۱۴۱۹، ج ۶: ۱۹